

مطالعه تطبیقی ظروف جواهر نشان ایران و هند

1- مریم فروغی نیا

۲- فاطمه کاتب ولیانکو

چکیده

هنر جواهرنشانی در ایران و هند پیشینه‌ای دیرینه دارد. در برخی منابع به ظروف جواهرنشان صفوی اشاره شده ولی متأسفانه نمونه‌های اندکی از آن دوران باقی مانده است. هم‌چنین در برخی مستندات به تأثیرپذیری گورکانیان از این هنر در عصر صفوی اشاره شده است. در این مقاله ظروف جواهرنشان دو کشور به‌ویژه از قرن دهم قمری/ شانزدهم میلادی تا دوران معاصر از لحاظ فرم، جنس، کاربرد و شیوه ساخت مورد تطبیق قرار گرفته است. پرسش اصلی این پژوهش عبارت است از: رابطه تأثیر و تأثری ایران و هند در ساخت ظروف جواهرنشان چگونه است؟ در این پژوهش بنیادی که با روش توصیفی- تحلیلی انجام یافته و مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای است، ظروف جواهرنشان شاخص دو کشور بر اساس کاربرد، جنس، تکنیک و نقش، مورد تطبیق قرار گرفته‌اند. نتایج این پژوهش حاکی از آنست که علی‌رغم تأثیرپذیری گورکانیان از ظروف جواهرنشان صفوی، غنای مواد اولیه بومی به تدریج منجر به تفاوت محصولات گورکانی شده و سبک جواهر نشانی گورکانی در دوره قاجار، ظروف جواهرنشان ایرانی را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

کلید واژه ها: ظروف جواهرنشان، ایران، هند، روش ساخت

۱- مقدمه

هنر جواهرنشانی به معنای به‌کارگیری سنگ‌های قیمتی و نیمه قیمتی است و مرصع‌کار، مخراج کار یا ناظم الطباء در فرهنگ دهخدا «کسی است که جواهر و سنگ‌های قیمتی بر روی چیزی نصب

۱- دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشگاه الزهرا (نویسنده مسئول) Email: m. @foroughinia arts.usb.ac.ir

۲- دانشیار رشته پژوهش هنر دانشگاه الزهرا Email: f.kateb@alzahra.ac.ir

تاریخ دریافت: ۹۵/۴/۱۹

تاریخ پذیرش: ۹۵/۱۲/۱۴

می‌کند» (دهخدا، ۱۳۸۵). سابقه جواهرنشانی در ایران و بسیاری از تمدن‌های کهن، به پیش از اسلام باز می‌گردد. در مصر باستان ورق طلا را تبدیل به ورقه‌های نازکی می‌کردند و بر روی مس و چوب طلاکوبی می‌نمودند. هم‌چنین با قلم و چکش، برجسته‌کاری انجام می‌دادند و با ایجاد خانه‌های کوچک بر روی فلز طلا، توسط سنبه‌های قالبی که ساخته بودند و نیز پرکردن آن خانه‌ها با خمیر چسب‌مانند، آن‌ها را با سنگ‌ها رنگین ترصیع می‌دادند و با لحیم کردن و جوش دادن دانه‌های طلا که با زیبایی قالب‌گیری شده بود، آثار زیبایی می‌ساختند» (مقتدایی، ۱۳۹۳، ۲۱۲). مشابه همین تکنیک در آثار جواهرنشان ایران و به‌ویژه در هند نیز مشاهده می‌گردد. نمونه آثار و مستندات به‌جای مانده حاکی از آنست که تولید ظروف مرصع به‌ویژه در ایران به دوره باستان باز می‌گردد.

متأسفانه «زنگ‌زدگی، ذوب و سایر موارد فرسایشی، بخش اعظم اشیاء فلزی و به‌ویژه اشیاء نفیس ساخته شده از احجار کریمه را از بین برده است» (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۴، ۵۰۶). نمونه ظروف مرصع به‌جای مانده ایرانی در موزه‌های جهان در مقایسه با میزان رواج آن در دوره‌های گذشته، محدود است و متأسفانه این تعداد اندک نیز به‌درستی معرفی نشده‌اند؛ چنان‌که منشاء ظروف جواهرنشان ایرانی که در موزه توپقاپی استانبول نگهداری می‌شود، در برخی منابع به دیگر کشورها انتساب یافته است. اما از آن‌جا که این هنر غیرقابل انکار در عصر صفوی بر تولید ظروف جواهرنشان گورکانی تأثیر بسیار داشته و نمونه این ظروف در مقیاس بسیار در هند تولید و در حال حاضر نیز نسبتاً موجود است از مقایسه تطبیقی ظروف جواهرنشان دو کشور می‌توان به ابعاد ناشناخته این هنر فاخر ایرانی دست یافت. منبع دیگری که در این خصوص قابل بررسی و استناد است، ظروف جواهرنشان نمایش یافته در مینیاتورهای ایرانی و هندی است که می‌تواند در شناسایی این هنر و ابعاد رابطه تأثیر و تأثری آن بر هنر گورکانی مورد مطالعه قرار گیرد.

۱-۱- بیان مسأله و سوالات تحقیق

پرسش اصلی این پژوهش از این قرار است: رابطه تأثیر و تأثری ظروف جواهرنشان ایران و هند به ویژه در عصر گورکانی هند چگونه است؟ پرسش‌هایی که در این راستا بدان پرداخته خواهد شد عبارتند از: پیشینه ساخت ظروف جواهرنشان در دو کشور ایران و هند چیست؟ وجوه اشتراک و افتراق ظروف جواهرنشان ایران و هند کدام است؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

این پژوهش با هدف معرفی ویژگی‌های ظروف جواهرنشان صفوی و گورکانی و تعیین وجوه تمایز آن‌ها انجام یافته است و با توجه به مشابهت برخی ظروف جواهرنشان دو کشور که ریشه‌یابی سبک و اصالت محصول را مشکل می‌نماید، ضروری است با نگرشی تطبیقی بدان پرداخته شود و ابعاد دیگری از رابطه فرهنگی ایران و هند مورد واکاوی قرار گیرد.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

این پژوهش بنیادی، با روش توصیفی و تحلیلی انجام یافته و مبتنی بر اطلاعات کتابخانه‌ای و اسنادی است و در آن ظروف جواهرنشان شاخص دو کشور بر اساس کاربرد، جنس، تکنیک و نقش، مورد تطبیق قرار گرفته‌اند. برای این منظور ابتدا تصاویر و مشخصات ظروف جواهرنشان دو کشور از منابع مختلف، گردآوری شده و بعد از تجزیه و تحلیل و طبقه‌بندی اطلاعات، ویژگی‌های اختصاصی ظروف جواهرنشان دو کشور و نمونه‌های شاخص آن‌ها با رویکرد تطبیقی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند.

۱-۴- پیشینه تحقیق

در کتب مختلف جواهرسازی به پیشینه هنر جواهرنشانی دو کشور پرداخته شده و در برخی منابع، برخی ظروف جواهرنشان متعلق به عصر صفوی و گورکانی نیز معرفی شده است. به دلیل گستردگی بیشتر ظروف جواهرنشان گورکانی موجود، این هنر در هند بیشتر مورد مذاقه و مطالعه قرار گرفته است. نجات حیدر (Nejat Heydar) و آن استوارت (Ann Stewart) در کتابی با عنوان "گنجینه‌هایی از هند" در سال ۲۰۱۴ به معرفی جواهرات گورکانی موجود در مجموعه خلیفه آل ثانی که در موزه متروپولیتن نمایش یافت پرداختند و تعدادی از ظروف جواهرنشان گورکانی را در این کتاب معرفی نمودند. اوپی انتراخت (Oppi Untracht) در پژوهشی با عنوان "جواهرات سنتی هند" در سال ۱۹۹۷ به پیشینه هنر جواهرنشانی در هند پرداخته و نمونه‌های جواهرات سنتی را معرفی می‌نماید. از نظر ایشان قدمت جواهرسازی در هند به ۵ تا ۷ هزار سال پیش باز می‌گردد. گیbson (Gibson) در مقاله‌ای با عنوان "گنجینه‌هایی از جهان: هنر جواهرنشانی عصر مغول در هند" در سال ۲۰۰۴، به جواهرسازی هند و علاقه حاکمان مغول به این هنر می‌پردازد. وی به تأثیر ایرانیان بر هنر جواهرنشانی هند اشاره می‌نماید.

در زمینه جواهرنشانی و معرفی ظروف جواهرنشان ایرانی نیز هرچند پژوهشی جامع انجام نیافته است اما در منابع مختلف، به صورت مختصر بدان‌ها پرداخته شده است. پوپ (Popp) و آکرمن (Ackerman) در جلد دوم کتاب "سیری در هنر ایران" چاپ ۱۳۸۷، به هنر جواهرنشانی در دوره باستان به‌ویژه در عصر ساسانی پرداخته‌اند و نمونه‌های مختصری را معرفی نموده‌اند. کنبی (Canby) در کتاب "شاهنامه طهماسبی" در سال ۲۰۱۴ مقایسه مختصری میان نمونه‌هایی از ظروف جواهرنشان نگاره‌های این شاهنامه و ظرف جواهرنشان موزه توپقاپی انجام می‌دهد و اسماعیل غلام در کتاب "هنرهای اسلامی خاورمیانه" ترجمه سال ۱۳۸۶، به تأثیر هنر جواهرسازی صفوی بر گورکانی اشاره می‌نماید. آنچه در این پژوهش به‌طور اختصاصی بدان پرداخته خواهد شد، مطالعه رابطه تأثیر و تأثری این دو کشور در ساخت ظروف جواهرنشان به‌ویژه در عصر گورکانی هند است.

۲- معرفی پیشینه ظروف جواهر نشان در ایران

چنان‌که از آثار جیرفت استنباط می‌گردد سابقه هنر گوهرنشانی بر روی ظروف در ایران، حداقل به ۵۰۰۰ سال پیش باز می‌گردد. از این تمدن، ظروف سنگی مرصع بسیاری بدست آمده که محل جواهر، با قلم به صورت حفره‌ای کوچک حکاکی شده و نگین در درون حفره کارگذاری شده است. بر این اساس احتمالاً در ایران، اولین جواهرنشانی‌ها بر روی ظروف سنگی ایجاد شده‌اند. با کشف فلز و تبحر ایرانیان در ساخت آثار فلزی، جواهرنشانی بر روی انواع فلز آغاز می‌گردد. در جواهرات برنزی لرستان و بعدها در آثار هخامنشی تا دوران معاصر، جواهرنشانی به‌ویژه بر روی طلا و نقره تداوم می‌یابد. در دوره هخامنشی «هنر ترصیع به شیوه زرگری رواج بسیار داشته و به اوج زیبایی می‌رسد» (مقتدایی، ۱۳۹۳، ۱۳۹). بر اساس مستندات تاریخی، ساخت ظروف جواهرنشان به‌ویژه جام‌های مرصع در آن زمان در ایران معمول بوده است.

در دوره اشکانی «کاسه سیمین مرصع‌کاری شده با سنگ‌های گرانبها، از ظروف این دوره است که در موزه میهو (Miho Museum) در ژاپن نگهداری می‌شود» (همان، ۱۴۶). در دوره ساسانی عالی‌ترین فرآورده‌های زرگران به قصد نمایش صرف شکوه و جلال، ساختن اثاثیه خانه مرصع‌کاری شده با فلزات گرانبها و جواهرات است (پوپ و آکرمن، ۱۳۸۷، ۹۶۱). علاوه بر جام مشهور خسروپرویز، تنگ و دو جام مرصع از این دوره باقی مانده است.

جدول ۱: نمونه ظروف شاخص جواهرنشان ایرانی از دوران باستان تا دوران تیموری

		پیش از هخامنشی	
نمونه ظروف سنگ صابونی جیرفت، هزاره سوم ق. م. (موزه ایران باستان)			
		هخامنشیان	
جام طلای تفلیس، قرن ۶ ق. م. (موزه باستانشناسی واتس در گرجستان)			
		اشکانیان	
ظرف نقره جواهرنشان، قرن اول م. موزه میهو زاین (مقتدایی، ۱۳۹۳، ۱۴۶)			
			ساسانیان
تنگ مرصع ساسانی، (بی تا، ۱۳۳۰، ۳۱)	جام‌های مشبک مرصع ساسانی، مجموعه پتروسا، (همان، ۲۵۰)	جام مرصع خسرو اول، قرن ۶ م. (یوب و اکرس، ۱۳۸۷، ۲۰۳)	
		فرون اولیه اسلامی	
مشربه از سنگ بشم تیره، سمرقند، اواخر قرن سوم هجری، موسسه اسمیتسونین، واشنگتن، دی سی (همان)	کاسه پشمی، شرق ایران، قرن چهار هجری، مجموعه الصباح کویت (دایره المعارف ایرانیکا)		
		سلجوقیان تا صفویه	
سنگاب مقبره امیر تیمور گورکانی، سمرقند، موزه ارمنیاز، (مقتدایی، ۱۳۹۳، ۱۵۸)			

مأخذ جدول: (نگارندگان)

در اوایل دوره اسلامی به دلیل منع استفاده از ظروف سیمین و زرین، ساخت ظروف جواهرنشان فلزی تقلیل می‌یابد. کاسه‌ای شیشه‌ای و منقوش متعلق به قرن دوم هجری از خراسان بدست آمده که بر روی شبکه فلزی محاط بر آن در لبه ظرف، جواهرنشانی شده است. هم‌چنین دو ظرف سنگی مرصع و مطلا از شرق ایران متعلق به قرن سه و چهار هجری بدست آمده که محل حکاکی شده نگین‌های جواهرات، به سبک ظروف جیرفت بر روی آن‌ها مشخص است. هنر مرصع‌کاری در دوره

سلجوقی به‌ویژه در مناطق شرقی ایران به اوج اعتلا می‌رسد؛ ولی هنر مرصع‌کاری در این دوره، غالباً به‌شکل ترصیع طلا و نقره بر روی فلزات ارزان‌قیمت است.

در دوره تیموری جواهرنشانی بر روی ظروف ادامه می‌یابد و سنگاب فلزی جواهرنشان مقبره امیر تیمور با کتیبه‌های خط کوفی و ثلث، مؤید این مطلب است. نمونه‌های معرفی شده از دوره باستان تا دوره تیموری در جدول ۱ نمایش یافته است.

در دوره صفویه «ایران در زمینه طلاکاری و نقره‌کاری مخصوصاً در تولید شمشیر و خنجر و ظروف زرینی چون جام‌ها و تنگ‌ها که اغلب حاوی احجار کریمه بوده شهرت داشته است» (اسکارچیان، ۱۳۸۴، ۲۷). شکوه روزگار صفوی، در بسیاری از ظروف که با طلا و سنگ‌های قیمتی، جواهرنشان‌شده و برخی از آن‌ها هنوز در موزه توپقاپی استانبول نگهداری می‌شود نمایان است. این ظروف شاید از جمله غنایمی باشد که سلطان سلیم در جنگ با شاه اسماعیل صفوی به‌دست آورده است و در این صورت تاریخ ساخت آن‌ها به پیش از ۹۲۰ قمری / ۱۵۱۴ میلادی باز می‌گردد (محمد حسن، ۱۳۷۷، ۲۲۲). بررسی آثار مینیاتور ایرانی گویای رواج ظرف‌های جواهرنشان، به‌ویژه در مراسم درباری این دوره است که بیشتر شامل ابریق، جام، مشربه، بشقاب و سینی‌های مرصع فلزی و سنگی است (تصویر ۱). در دوره قاجار، جواهرنشانی سبکی تازه یافته و بیشتر به‌صورت جواهرنشانی فشرده بر روی زمینه ساده فلزی و یا بر روی ظروف میناکاری شده می‌باشد.

تصویر ۱: نمونه‌های ظروف جواهر نشان در مینیاتورهای صفوی و بعد از آن، اغلب نمونه‌ها از: (کنتی، ۱۳۸۷)

در ایران جواهرنشانی غالباً به چهار روش انجام می‌پذیرد: ریلی، قلم خور، کا سه‌ای و چنگی. بر ظروف سنگی که نگین مستقیماً بر روی سنگ قرار می‌گیرد -از جمله ظروف جیرفت و ظروف

سنگی اوایل دوره اسلامی - از شیوه قلم‌خور استفاده می‌شود؛ اما آثار فلزی با شیوه کاسه‌ای، ربلی و چنگی جواهرنشانی می‌شوند. در کاسه‌های سنگی دوره صفوی، شبکه‌ای فلزی به دور ظرف، جایگزین نقوش حکاکی شده و مطالای دوره‌های قبل شده است و جواهرات بر روی این شبکه به شیوه چنگی و دیواره اجرا شده‌اند.

۳- معرفی پیشینه ظروف جواهر نشان در هند

سابقه ساخت جواهرات در هند به ۵۰۰۰ سال پیش باز می‌گردد. استفاده از سنگ‌های قیمتی در جواهرات به‌جای مانده در دره سند، از همان دوره آغاز می‌گردد. هند از اولین کشورهایی است که موفق به استخراج الماس می‌شود و سابقه آن به ۲۹۶ پیش از میلاد باز می‌گردد. از جواهرات بدست آمده از دره سند می‌توان به سابقه جواهرنشانی در دوره زمانی ۳۰۰۰ تا ۱۵۰۰ پیش از میلاد دست یافت. جواهر نشانی در هند، اغلب بر روی فلزات، به روش کاسه‌ای و بر روی ظروف سنگی، به روش قلم‌خور، اجرا می‌شوند.

جواهرات برای زنان هند امنیت و اعتبار به همراه داشته و در مراسم آئینی، جایگاه ویژه‌ای دارند. در اعتقاد هندوها، طلا و نقره فلزاتی مقدس هستند. طلا نمادی از خورشید گرم و نقره بیانگر ماه‌های سرد است. به دلیل مقاومت طلا در مقابل فرسایش، طلا نمادی از جاودانگی است و در اعتقادات ودایی، سرچشمه حیات مادی و معنوی انسان از زهدان طلایی است که استعاره از خورشید می‌باشد (Untracht, 1998, 278). بر این اساس اغلب ظروف فلزی جواهر نشان هندی از جنس طلا هستند.

عصر شکوهمند جواهر سازی هند به دوران حاکمیت مغول‌ها در قرن ۱۰ قمری/ ۱۶ میلادی باز می‌گردد. از ظروف جواهر نشان پیش از عصر گورکانی، اطلاعات دقیقی در دست نیست. رابطه با ایران و دستیابی به دانش فنی هنر مرصع‌کاری پیشرفته ایران و تسلط بر منابع سنگ‌های قیمتی، موجب می‌گردد مغول‌ها از جواهرات در نمایش قدرت و حق حاکمیت بر مردم استفاده کنند. در گذشته جواهرات در مجسمه خدایان هندی کاربرد فراوان داشته و بیانگر قدرت کیهانی بوده است و ماهاراجه‌های هندی با انحصاری کردن حق استفاده از جواهرات، سعی در نمایش روابطی اختصاصی با خدایان و جهان اسطوره داشتند.

بر اساس مستندات این دوره، «در سال ۹۹۷ قمری / ۱۵۹۰ میلادی سه خزانه اختصاصی طلا، جواهرات و سنگ‌های قیمتی وجود داشت و اکبرشاه از مشوقان تولید اشیاء جواهرنشان بود. در بیوگرافی او و وزیرش ابوالفضل چنین ثبت شده است: او چهار افسر را مسئول خرید و فروش جواهرات کرده و در فتح‌پور سیکری، کارگاه‌های آموزش و تولید جواهرات برپا نموده است. در این کارگاه‌ها عطردان، اسلحه، فنجان و ظروف جواهرنشان تولید می‌شد و شیوه تراش یشم در آن‌ها مشابه سبک تیموری بود که از نیمه دوم قرن شانزدهم در هند رواج یافت» (Gibson, 2005, 170). توصیفاتی که کشیش سر توماس (Sir Thomas) از جهانگیرشاه شرح داده، او را صاحب بزرگ‌ترین گنجینه از سنگ‌های قیمتی جهان توصیف کرده است و از علاقه شاه جهان به جواهرات نیز، شرح بسیار آمده است. اورنگ‌زیب نیز -شاید به این دلیل که بیشتر عمر خود را در مبارزات سیاسی سپری نموده- به سلاح‌های جواهر نشان علاقه بسیار داشته است. در این دوران جواهرسازان هم- چون دیگر پیشه‌وران هندی، از موقعیت اجتماعی قابل توجهی برخوردار بوده‌اند.

تصویر ۲: نمونه ظروف جواهر نشان هندی، برگرفته از مینیاتورهای گورکانی (نگارندگان)

سبک جواهرسازی در مناطق مختلف هند متفاوت است. در کرالا و تامیل نادو جواهرات از طبیعت الهام یافته‌اند. در آسام از مواد طبیعی از جمله هسته گیاهان یا دندان جانوران در ترکیب با سنگ‌های قیمتی و نیمه قیمتی استفاده می‌شود. سبک میناکاری با تزیین سنگ‌های قیمتی که هنری باستانی و اعتلا یافته در عصر گورکانی هند است، در راجستان رواج داشته و مناطق وسیعی از جمله در گجرات، مادهاپرادش و هیماچال پرادش، هم‌چنان متأثر از سبک گورکانی به تولید جواهرات می‌پردازند. آن‌چه مسلم است اگرچه هنر جواهر نشانی در هند از دوران باستان رواج داشته اما

جواهرنشانی بر روی ظروف مصرفی از دوره گورکانی و متأثر از هنر ایرانی وارد مرحله جدیدی می‌گردد و چنان‌که در نقاشی‌های گورکانی نیز نمایش یافته است، به یکی از علاقه‌مندی‌های حاکمان مغول تبدیل می‌شود و مشابه دربار صفوی، استفاده از این ظروف در بزم‌های درباری، کاربرد فراوان می‌یابد (تصویر ۲). این ظروف از لحاظ فرم بسیار متنوع هستند و شامل فنجان، ابریق، مشربه، قوری، کاسه، بشقاب، قاشق، چنگال و حتی جا قاشقی و ظروف سردار با کاربرد جواهردان، عطردان، جعبه دارو و جواهرات می‌باشند (جدول ۲).

جدول ۲: فرم و کاربرد متنوع ظروف جواهرنشان سنگی هند از قرن چهارم تا سیزدهم/دهم تا نوزدهم

				
هند، قرن ۱۸ و ۱۹ م. (همان)	هند، قرن ۱۸ و ۱۹ م. (metmuseum.org)	بطری از سنگ یشم، ۱۶۵۰-۱۷۰۰ م. مجموعه خلیفه آل ثانی (همان)	عطردان مرصع دوران گورکانی (۲۰۱۴, Najat Haidar; Stewart)	شمال هند یا دکن، اواخر قرن ۱۰ یا اوایل ۱۱ م.
				
هند، قرن ۱۸ و ۱۹ م. (همان)	هند، قرن ۱۸ و ۱۹ م. (metmuseum.org)	جا قاشقی قرن ۱۷ م. (موزه نئل کویت)	هند، قرن ۱۸ و ۱۹ م. (همان)	هند، قرن ۱۹ م. (metmuseum.org)

مأخذ: نگارندگان)

در این دوران، سنگ بلور و سنگ سفید در ساخت و تزیین ظروف هندی استفاده فراوان داشته و سنگ یشم زیبای نیمه قیمتی در ساختن بعضی ظرف‌ها و قدح‌های گرانبهای ویژه حکمرانان مغول به‌کار گرفته می‌شود. به‌کارگیری این سنگ‌ها در تزیینات ادوات تزیینی و زینت‌آلات نیز رواج می‌یابد (اسماعیل غلام، ۱۳۸۶، ۳۴۳).

۴- بررسی تطبیقی ظروف جواهرنشان ایران و هند

ایرانیان از ابتدا به ساخت ظروف فلزی علاقمند بودند و در این هنر تبحر بسیار یافتند. ظروف فلزی مارلیک، حسن‌لو، لرستان، تخت جمشید و ظروف ساسانی همگی مؤید این مطلب است؛ براین اساس جواهرنشانی بر روی ظروف فلزی در ایران رواج بسیار می‌یابد. پیشرفت تکنیک‌های ساخت ظروف فلزی تا عصر صفوی موجب تولید ظروفی می‌گردد که نه تنها از لحاظ فرم و نقش، بسیار زیبا و منحصر بفرد هستند بلکه به‌کارگیری سنگ‌های قیمتی در حد لازم و حساب شده و به‌عنوان تزئینی متناسب با کل ظرف، بر غنا و زیبایی آن‌ها می‌افزاید و بیننده را به ترکیبی کامل از هنر دواتگری، قلمزنی و جواهرنشانی هدایت می‌نماید. اغلب ظروف فلزی هند یا فاقد نقش زمینه قلم‌زنی شده هستند و یا در مقایسه با قلمزنی‌های ظروف فلزی ایرانی، نقش‌های گیاهی و جانوری، به‌صورت ابتدایی‌تر ایجاد شده‌اند. در مقابل، هندی‌ها شبکه‌ای منظم از بافت را با قلم، بر روی زمینه ساده و بدون نقش ظرف ایجاد کرده و درون حفره‌های ایجاد شده را به سبک مصریان باستان با جواهراتی به صورت سرتاسری و فشرده پر می‌نمودند (جدول ۳).

در مواردی فضای خالی ایجاد شده، با لعاب مینایی پوشش یافته است. هم‌چنین در برخی ظروف، اندازه جواهرات، متناسب با قطر ظرف، به‌صورت ریتمیک کاهش و یا افزایش یافته که در القای بهتر حجم، مؤثر بوده است. این سبک اگرچه در ابتدا در هند رواج یافته است، اما به‌تدریج ظروف دوره قاجار را تحت تأثیر قرار داده و در آثار متأخر ایرانی، جواهرنشانی فشرده بر کل و یا بخش اعظم زمینه ساده ظروف، جایگزین نقوش ظریف گیاهی، انسانی، جانوری و خط نگار قلم‌زنی شده است (جدول ۳).

احتمالاً حمله نادرشاه افشار به هند و دسترسی به جواهرات و سنگ‌های قیمتی گورکانی، امکان تولید ظروف تمام جواهر از جواهرات هندی را در ایران فراهم نموده است؛ چنان‌که بخشی از جواهرات موجود در موزه ملی ایران نیز از این جواهرات ساخته شده‌اند.

اجرای جواهرنشانی سرتاسری بر بدنه ظروف ایرانی، علاوه بر شیوه‌های قلم خورده و کاسه‌ای که در هند نیز بسیار رواج داشته است، به شیوه چنگکی نیز مرسوم بوده است که ابریق‌های موزه جواهرات ایران از نمونه‌های این سبک است. این روش در ظروف متأخر عصر گورکانی نیز تظاهر یافته و جام‌های جواهرنشان موزه نظام از نمونه‌های آن است. در این روش جواهرنشانی، از جواهرات متنوع در اندازه‌های مختلف، در منقوش کردن بخش اعظم بدنه ظروف استفاده می‌گردد.

جدول ۳: تطبیق فرم و کاربرد ظروف فلزی مرصع در ایران و هند از قرن شانزده میلادی

آفتابه و لگن	قوری	ابریق و مشربه			
					
آفتابه و لگن قرن ۱۹ م. (خزانه جواهرات ملی ایران)	قوری مرصع دوره صفوی، (metmuseum.org)	مشربه فلزی مرصع، نیمه اول قرن ۱۶ م. (سایت موزه تویقایی)	ابریق تمام جواهر قرن ۱۹ م (خزانه جواهرات ملی ایران)	ابریق مرصع دوره صفوی، (سایت موزه تویقایی)	ابریق اوایل قرن ۱۶ م. موجود در موزه تویقایی (کتابی، ۱۳۸۷، ۲۹)
					
قلیان تمام جواهر، (همان)	کاسه تمام جواهر دوره قاجار، (خزانه جواهرات ملی ایران)	جمبه جواهرات قرن ۱۹ م. (همان)	فنجان و سرقلیان، قرن ۱۹ م. (pinterest.com)		
					
آفتابه مزصع قرن ۱۹ م. (سایت موزه نظام حیدرآباد)	قوری مرصع، گورکانی، (2014, Najat Haidar; Stewart)		ابریق، قرن ۱۷ یا ۱۸ م. (hermitagemuseum.org)		
					
عطردان ۱۶۰۰-۱۶۳۳ م. (2014, Najat Haidar; Stewart)	بشقاب طلای جواهر نشان قرن ۱۷ م. (hermitagemuseum.org)	فنجان مرصع قرن ۱۹ م. (سایت موزه نظام حیدرآباد)	هند- قرن ۱۷ و ۱۸ م. (2014, Najat Haidar; Stewart)		

مأخذ: (نگارندگان)

تزیینات مینایی در عصر صفوی و پیش از آن، در حاشیه نقوش قلمزنی ایرانی و اغلب به عنوان رنگ کاربرد دارد. در دوره قاجار شاهد رواج ترکیب مینای نقاشی و جواهرنشانی، بر روی زمینه ساده و یا رنگ مینا بر زمینه جنده کاری ظروف هستیم. نکته قابل توجه، تفاوت کاربرد مینا در هردو

کشور است. در هند بیشتر، رنگ مینا به صورت تخت و به عنوان رنگ زمینه و نقوش ساده مورد استفاده قرار گرفته است و در ایران دوره قاجار علاوه بر آن، به شکل سایه و پرداز و نقوش گل و مرغ نیز تظاهر می‌یابد (جدول ۴).

جدول ۴: معرفی تنوع کاربرد ظروف جواهرنشان شیشه‌ای و مینایی در ایران و هند

ظروف جواهرنشان مینایی		ظروف جواهرنشان شیشه‌ای		
				ایران
فنجان و سینی طلای میناکاری شده، نیمه اول قرن ۱۸ م. (hermitagemuseum.org)	شمعدان مربع با رنگ مینا، قرن ۱۹ م. (خزانه جواهرات ملی ایران)	سرفلیان مینا و مربع با نقش گل و مرغ، قرن ۱۹ م. (pinterest.com)	کاسه مربع شیشه و فلز، نیمه اول قرن دوم، خراسان (پوب و اکرم، ۱۳۸۷)	
				هند
کاسه و بشقاب قرن ۱۸ م. (Najat Haidar, ۲۰۱۴) Stewart	ظرف سردار مربع و مینای عصر گورکانی (همان)	کاسه سردار مربع و مینای عصر گورکانی (همان)	گلاب پاش مینا و مربع گورکانی، (pinterest.com)	عطردان شیشه‌ای مروارید نشان، قرن ۱۹ م. (سایت موزه نظام حیدر آباد)

مأخذ: (نگارندگان)

سابقه جواهرنشانی بر روی ظروف شیشه‌ای و یا ترکیب خمیر شیشه، فلز و جواهر نیز در ایران به دوره ساسانی باز می‌گردد. جام مشهور خسرو پرویز متعلق به دوره ساسانی، ترکیبی از سنگ کریستال منقوش و شیشه است که در شبکه‌ای از حلقه‌های مطلا، کارگذاری شده است. جواهرنشانی بر ظروف مشبک، احتمالاً شیوه‌ای ساسانی است که در جام‌های زرین گنجینه پتروسا (Pietroasele Treasure) نیز مشاهده می‌گردد (جدول ۱) و این آثار، گویای جواهرتراشی دقیق ایرانیان در آن دوران است و احتمالاً از خمیر شیشه در زمینه نقوش آن‌ها استفاده شده است. نمونه دیگر ظرف جواهرنشان شیشه‌ای ایرانی، متعلق به خراسان و قرن دوم هجری است که در بخش‌های قبلی به آن اشاره شده است.

ظروف شیشه جواهرنشان هند، متعلق به دوره‌های اخیر است. بر عطردان کوچک شیشه‌ای موزه نظام حیدرآباد که میراث‌دار هنر گورکانی است، با مروارید سفید، نقوشی ریز مشابه طرح واگیره‌های ایرانی ایجاد شده است (جدول ۴) و بر زمینه برخی ظروف شیشه‌ای نقاشی شده با رنگ‌های مینایی متعلق به دوران متأخر هند، جواهرنشانی شده است.

جدول ۵: تطبیق فرم و کاربرد فنجان‌ها و مشربیه‌های سنگی ایران و هند

				ایران
کاسه سردار از سنگ تونیا، قرن ۱۶ م. (سایت موزه تونیا)	فنجان‌های سنگ کریستال، قرن ۱۷ م. موزه لوور، (Pope; Ackerman, 1939, 1465)			
				ایران
			ظرف سنگی تونیا با کتیبه فارسی و پلاک‌های فلزی مربع، قرن ۱۶ م. (سایت موزه تونیا)	
				هند
کاسه و زیرکاسه کریستال، قرن (همان)	فنجان سنگ کریستال، اواخر قرن ۱۷-اوایل ۱۸ م. (pinterest.com.)	فنجان سنگ یشم هند، قرن ۱۷ م. (همان)	لیوان سنگ کریستال هند، قرن ۱۸ م. (metmuseum.org)	
				هند
بطری سنگ کریستال، قرن ۱۷ هند (metmuseum.org)	بطری سنگ کریستال، قرن ۱۷ هند، (david collection)	ابریق سنگی مربع قرن ۱۸ م. در (مجموعه آل سعود)	بطری سردار از سنگ یشم، عصر گورکانی، (2014, Najat Haidar; Stewart)	

مأخذ: (نگارندگان)

از شاخص‌ترین ظروف جواهرنشان عصر گورکانی، ظروف سنگی است که بیشتر از سنگ‌های یشم، بلور و سنگ سفید ساخته شده‌اند. چنان‌که اشاره شد: سابقه ساخت ظروف جواهرنشان سنگی در ایران به هزاره‌های پنجم پیش از میلاد باز می‌گردد. حفره‌های بی‌شمار نگین‌دار و بی‌نگین بر نقوش ظروف جیرفت، بیانگر تزیین افراطی جواهرنشانی به سبک هندی است و می‌تواند بیانگر رابطه تأثیر و تأثری در ساخت ظروف جواهرنشان دو کشور از پنج هزار سال پیش باشد. شیوه گوهرنشانی بر ظروف سنگی ایرانی از ابتدای دوره اسلامی تحول می‌یابد. بر بدنه کاسه ایرانی از جنس سنگ یشم موجود در مجموعه الصباح کویت متعلق به قرن چهارم هجری، شاخه‌های

اسلیمی، حکاکی شده و درون شیارها، با ترصیع طلا پر شده است (جدول ۱). هم‌چنین کاسه‌های بلور و یشم جواهرنشان ایرانی موجود در موزه لوور متعلق به قرن ۱۱/۱۷، ترکیبی از شبکه و پلاک‌های فلزی منقوش از جنس طلا و نگین‌های جواهر است که این شیوه در ظروف جواهرنشان سنگی هند نیز تظاهر می‌یابد (جدول ۵). البته استفاده از پلاک‌های فلزی جواهرنشان، منحصر به ظروف سنگی ایران است و در ظروف سنگی هند مشاهده نگردید.

نقوش ظروف سنگی جواهرنشان هند در مواردی با ایران متفاوت است و غالباً شامل شاخه‌های گردان یا دسته‌گل‌هایی است که به برگ یا گل چند پر ختم می‌شود. هم‌چنین نقشمایه‌های بومی هند از جمله نقش طوطی و نگین‌های متنوع با دورگیری ضخیم طلائی بر آن‌ها ظهور یافته است. فرم برخی ظروف جواهرنشان هند نیز منحصر به فرد می‌باشد. بطری‌های انبه‌مانند از سنگ بلور با تزیینات یاقوت و زمرد و شبکه‌ای از جنس طلا از تولیدات خاص دوره گورکانی هند است که نمونه‌هایی از آن‌ها در موزه‌های متروپولیتن و مجموعه دیوید موجود است (جدول ۵).

شیوه‌های ساخت مرتبط با جنس ظروف جواهرنشان ایرانی و هندی، در جدول ۶ مورد تطبیق قرار گرفته‌اند. چنان‌که ملاحظه می‌گردد شیوه‌های جواهرنشانی ایران در مقایسه با کشور هند متنوع‌تر است اما در شیوه قلم‌خورده، آثار هندی، فاخرتر و تکامل یافته‌تر از آثار ایرانی است.

جدول ۶: نمونه‌های تطبیقی جواهرنشانی بر اساس جنس ظرف و روش جواهر نشانی در کشور ایران و هند

نقش روی پلاک فلزی	دیواره‌ای	کاسه‌ای	قلم خورده	ریلی	چنگی		
						فلزی	ایران
						سنگی	
						فلزی	هند
						سنگی	

مأخذ: (نگارندگان)

مواد رایج در ساخت ظروف جواهرنشان دو کشور ایران و هند نیز در جدول ۷ مورد تطبیق قرار گرفته‌اند.

جدول ۷: تطبیق مواد رایج مورد استفاده در ظروف جواهرنشان ایران و هند

تزیینات سنگی	تزیینات فلزی	ظروف شیشه‌ای	ظروف سنگی	ظروف فلزی	
باقوت، زمرد، عقیق، و بیشتر فیروزه و لاجورد	طلا و نقره	شیشه و خمیر شیشه در ترکیب با فلز و جواهر	کریستال و بیشترشم، مرمر و توتیا	طلا، نقره، مس، روی، برنز، فولاد	ایران
بیشتر باقوت، زمرد، عقیق، الماس و مروارید	طلا، نقره و پالادیوم	ظروف شیشه با تزیین رنگ مینا و جواهر	مرمر، یشم، کریستال	بیشتر طلا و نقره و به ندرت روی، مس و دیگر فلزات	هند

مأخذ: (نگارندگان)

هم‌چنین نقوش به‌کار رفته در ظروف جواهرنشان ایران و هند، مطابق جدول ۸ قابل دسته‌بندی هستند. بر اساس این جدول در ظروف ایرانی دوره باستان، نقش موجودات ترکیبی انسان‌جانور ظروف جیرفت و نقش فرشته در ظروف فلزی دوره اسلامی در دسته موجودات فرانسائی قرار دارند و تنوع نقوش به‌کار رفته در ظروف جواهرنشان ایرانی از هند بیشتر است. نقوش انسانی، فرانسائی و خط‌نگاره در ظروف جواهرنشان هندی به‌ندرت فرصت ظهور می‌یابند.

جدول ۸: نمونه‌های تطبیقی نقوش دسته‌بندی شده رایج، در ظروف جواهرنشان ایران و هند

هندسی	کنبه	فرا انسانی	انسانی	جانوری	گیاهی	
						ایران
						هند

مأخذ: (نگارندگان)

هنر جواهرنشانی در دو تمدن ایران و هند سابقه‌ای بسیار طولانی دارد؛ اما علی‌رغم این پیشینه، نشانه‌های اندکی از ساخت ظروف جواهر نشان هندی تا پیش از دوره گورکانی در دست است. در مقابل در ایران، ساخت ظروف جواهر نشان سنگی از تمدن جیرفت و ظروف فلزی، از دوره هخامنشی به ویژه در ترکیب با فن ملیله نقطه‌ای و خانه‌بندی، به پیشرفت قابل ملاحظه‌ای رسیده و در دوران اسلامی در ترکیب با فن ترصیع و فلزنشانی، قلمزنی و در نهایت میناکاری تکامل می‌یابد.

در قرن دهم/شانزدهم و پیرو ارتباطات دربار گورکانی و صفوی، فنون پیشرفته مخرابکاری ایرانی به هند انتقال یافته و حاکمان مغول به تقلید از دربار ایران به ساخت و استفاده از این ظروف علاقه بسیار نشان می‌دهند؛ تا جایی که تنوع فرم و کاربرد محصولات گورکانی از محصولات ایرانی بیشتر است.

پیشینه باورهای فرهنگی و شرایط جغرافیایی، منجر به پیشرفت هندیان در این زمینه گشته و آثار فاخر بی‌شماری از آن دوران در این کشور تولید می‌گردد. دسترسی هندیان به منابع سنگ‌های گرانبها منجر به تفاوت تولیدات دو کشور می‌شود. بخش اعظم زمینه ظروف گورکانی با سنگ‌های گرانبها و نهایتاً با میناکاری پوشش یافته است. در حالی که در ظروف ایرانی، بخش اعظم ظرف، با نقوش متنوع ایرانی پوشش یافته است. بر این اساس ظروف جواهر نشان هندی، تجلی‌گر غنای منابع جغرافیایی هند و ظروف جواهر نشان ایرانی، تجلی‌گر غنای هنر و فرهنگ ایرانی است.

گورکانیان اگرچه در دوره صفوی هم در ظروف فلزی و هم ظروف سنگی از نقوش و شیوه‌های جواهرنشانی ایرانی تأثیر پذیرفتند؛ اما در دوره قاجار توانستند جواهرنشانی ایران را تحت تأثیر قرار داده و منجر به ساخت ظروفی با پوشش تمام جواهر غالباً فیروزه‌ای - در ایران شوند.

ترکیب جواهرنشانی و میناکاری، تقریباً به‌طور هم‌زمان در دو کشور رواج و تکامل می‌یابد و محصول ارتباطات دو کشور در قرن سیزدهم/نوزدهم است. هر دو کشور علی‌رغم تأثیر پذیری از فنون و روش‌های یکدیگر، در نهایت با بومی‌سازی، محصولاتی متمایز را تولید کرده‌اند و از فرم، نقش و شیوه مخراب کاری، می‌توان به تمایز محصولات جواهر نشان دو کشور دست یافت.

۶- منابع

- ۱- اتینگهاوزن، ریچارد؛ گرابر، الگ، هنر و معماری اسلامی، ترجمه دکتر یعقوب آژند، چاپ پنجم، تهران: نشر سمت، ۱۳۸۴
  - ۲- اسکارچیان، جان روبرتو، تاریخ هنر ایران (هنر صفوی، زند و قاجار)، ترجمه و تدوین: دکتر یعقوب آژند، تهران: نشر مولی، چاپ دوم، ۱۳۸۴
  - ۳- اسماعیل غلام، نعمت، هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی، ترجمه دکتر عباسعلی تفضلی، چاپ دوم، مشهد: به نشر، ۱۳۸۶
  - ۴- بی‌نا، تزئینات و جواهرات دوره های قدیم ایران، نشریه ۹۸، ۳۱-۳۳، ۱۳۲۰
  - ۵- پوپ، آرتو؛ آکرمن، فیلیس، سیری در هنر ایران، ترجمه باقر آیت الله زاده شیرازی و همکاران، جلد دوم، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۷
  - ۶- دهخدا، علی اکبر، لغتنامه (فرهنگ متوسط دهخدا)، زیر نظر سیدجعفر شهیدی، به اهتمام ایرج مهرکی و همکاران، تهران: نشر دانشگاه تهران، ۱۳۸۵
  - ۷- کنبی، شیدا، عصر طلایی هنر ایران، ترجمه حسین افشار، چاپ اول، تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۷
  - ۸- مقتدایی، علی اصغر، شناخت و ارزیابی کاربردی هنرهای اسلامی ایران، جلد ۳، چاپ اول، تهران: دانشگاه پیام نور، ۱۳۹۳
  - ۹- محمد حسن، زکی، هنر ایران در روزگار اسلامی، ترجمه محمد ابراهیم اقلیدی، چاپ اول، تهران: صدای معاصر، ۱۳۷۷
- 10- Canbay, Shila R, **The Shnamah of shah Tahmasp**, New York :The Metropolitan Museum of Art, 2014.
- 11- Gibson, Melanie, **Treasures of the world: jewelled arts in india in the age of the mughals**, The Court Historian, 9:2, 169-172, 2004.
- 12- Najat Haidar, Navina; Ann Stewart; Courtney, **Treasures from India: Jewels from the Al-Thani Collection**, NEW YORK: Metropolitan Museum of Art, 2014
- 13- Pope, Arthur Upham; Ackerman, Phyllis, **A Survey of Persian Art from Prehistoric Times to the Present**. London and New York: Oxford University Press, 1938-1939

- 14- Untracht, Oppi. **Traditional Jewellery of India**. New York: Abrams, ISBN 0-8109-3886-3. p15. 1997
- 15- <https://www.hermitagemuseum.org>
- 16- <http://www.metmuseum.org>
- 17- <http://www.iranicaonline.org/articles/jade-iii> (دایره المعارف ایرانیکا)